

КЫРГЫЗ ФОЛЬКЛОРУНУН АЙРЫМ УРУНТТУУ МАСЕЛЕЛЕРИ К.АРТЫКБАЕВДИН АДАБИЙ СЫН МАКАЛАЛАРЫНДА (2-макала)

УСТАБАЕВА ГҮЛНАРА
ф.и.к., Х.Карасаев атындагы БГУ

К.Артыкбаевдин жогорудагы позициясынын маанисин 1973-жылы Кыргыз ССР илимдер академиясы тарабынан жарыкка чыгарылган «Кыргыз элинин оозеки чыграмачылык тарыхынын очерки» аттуу китептеги манасчылар жөнүндөгү (Р.Кыдырбаева жазган – Г.У.) бөлүмдөгү айтылган кээ бир пикирлер андан ары тереңдеткенсыйт. Анда: «Манас эпосун айтууда пассивдүү айтуучулар жана импровизатор айтуучулар, актерлор бар. ... Импровизатор айтуучулар эпостун традицияга айланган ыр саптарына да жаңы белгилер, көркөм табылгаларды киргизет» (304-бет)– деп чоң манасчылар эпоско өздөрүнүн индивидуалдуу кошумчаларын киргизээрин көрсөткөн.

Дагы бир жеринде: «Манасчылар, эпосту айтуучулар, анын эски традицияларын сактоочулар гана болбостон, **аны жараткандардын да ролун аткарышат. Алар эпосту улам тактап, толуктап, бүткөн аягына чейин көркөм иштелген чыгарма катары беришет**»(308-бет) – деген ойду айтуу менен манас айтуучуларынын жаратуучулук өнөрү да негизги ролду ойноорун баса белгилеп өтүшкөн.

К.Артыкбаевдин бул полемикалуу макаласынын актуалдуулугун кыргыздын окумуштуу-филологдору жогору баалашып, анын позициясын колдогон көз караштагы макалаларын жазышкан. Маселен, окумуштуу-адабиятчы О.Ибраимов 1984-жылы жазган «Көп кырдуу изденүү» аттуу макаласында: «... адабиятыбыздын айрым башы ачыла элек маселелерине арналган, алдына чоң илимий маселелерди койгон жана аларды өз алдынча чечкен эмгектердин арасына» дал ушул К.Артыкбаевдин «Айтуучубу же жаратуучубу?» аттуу макаласын кошсо ...», белгилүү адабиятчы А.Садыков К.Артыкбаевдин 1984-жылы жарыкка чыккан «Тандалмалар» аттуу китебине жазган «Түйшүктүү жолдогу үзүрлүү эмгек» аттуу кириш сөзүндө адабиятчынын козгогон проблемасына толугу менен кошулган. Ал эми фольклорист-окумуштуу С.Закиров (К.Артыкбаевдин «Айтуучубу же жаратуучубу?» макаласындагы көтөрүлгөн маселелер жөнүндө –Китепте: Качкынбай Артыкбаев. –Б., КМУУ.,2004., 182-бет) бул талаш маселени алгачкылардан болуп К.Артыкбаев көтөрүп чыкканын белгилеп: «...Чынында да автордун көтөргөн маселелерине кошулбай коюуга болбойт. Мында так далилдер, ишенимдүү пикирлер бар. Кыргыз элинин XIX кылымдагы жана XX кылымдын башындагы тарыхый абалы байыркы гректердин аэддери, расподдору жашап турган мезгилине окшош экенине шек кылууга болбойт. Ошондуктан тарыхый өнүгүүнүн башка баскычында турган элдер сказитель-айтуучу деп айтты деп эле ээрчип кетүүгө жарабайт – деп К.Артыкбаевдин позициясын колдоого алган. Мына ушундай кыргыз элинин адабий чөйрөсүнө таанымал илимпоздордун, адабиятчылардын жогорудагыдай колдоолоруна алынганына карабастан 1988-жылы адабиятчы К.Бобулов кайрадан өзүнүн «Дил ширетүү илими» аттуу макаласында (Советтик Кыргызстан, 22-январь) К.Артыкбаевдин көтөргөн бул маселесинен «... улуттук бөтөнчөлүктү өтө ашыкча көбүртүп жабыртып, башка элдердин руханий-тарыхый жана материалдык байлыктарына кекирейүүчүлүк менен мамиле жасап, ... натыйжада өз улутунун маданиятын жогору баалоо менен, башка улуттун маданиятын төмөндөтүп жатат» деп, ага улутчулдук күнөөнү кайрадан тагууга бардык күчүн жумшаган.

Чынында адабиятчы К.Бобулов белгилегендей, К.Артыкбаев орус элинин былина айтуучуларынын чыгармачылык салымын теңсинбегенден алыс. Болгону кыргыз элинин «Манас» айтуучуларынын эпоско, кыргыз фольклорун өнүктүрүүгө кошкон салымын гана көрсөтүүгө аракеттенген. К.Бобуловдун мындай эч аргументи жок, улутчулдукту таңуулаган ой-пикирин четке кагып, «Ак жерден күйдүрүүгө каршы» деген макаласын К.Артыкбаев «Советтик Кыргызстан» газетасына 1988-жылдын 13-мартында жарыялады.

Анда автор К.Бобуловдун макаласы эч кандай далили жок жазылган деп баалайт да, өзүнүн макаласында орус былина айтуучуларын эч кандай кемсинтүү, теңсинбөө ою жок экенин, бул оппонентинин таңуулоосу деп кабыл алган. Ал эми көтөрүлгөн негизги проблемага келгенде, К.Артыкбаевдин ою төмөндөгүчө: «Эң залкар таланттуу манасчыларды эпостун өздүк вариантын жаратуучулар катары мүнөздөө К.Артыкбаевдин таба койгон пикири эмес, «Манасты» изилдеген чыгаан окумуштуулардын пикири экенин К.Бобулов (эгер анын бул маселеден маалыматы бар, дили ак болсо) туура баамдашы керек эле. Менин «күнөөм» - белгилүү адамдардын (В.Жирмунский, М.Ауэзов, М.Маргулан) кадыр-барктуу пикирлерин кубаттоо менен, аларды бир аз курчутуп, өздүк вариантын «автор-айтуучу» деп мүнөздөө керек, антпесек эпостордун өздүк варианттарын жараткан залкар төкмөлөрдүн таланттарын кемитип, масштабын тарытып, мээнетин жеп жөн гана үйрөнүп алып айтуучу катары мүнөздөп калабыз, ал эми бул калыстыкка жатпайт деп, маселени күн тартибине кырынан гана койгонум» дейт.

Демек, орус элиндегидей бизде деле жазма адабият эрте өнүккөндө азыркыдай жаратуучулар жөнүндөгү маселе жок болмок. Ошондуктан жазма адабияты менен бирге фольклору өнүккөн орус элинин былинасы менен фольклору жалаң оозеки түрдө өстүргөн кыргыз элинин «Манас» эпосуна салыштырып, алардын деңгээлин бирдей карап, теңештирүүнүн өзү илимий принциптер менен караганда да кескин айырмаланып турганы азыр талашсыз чындык. Бул багыттан алып караганда анда кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында индивидуалдуу жаратуучулук басымдуу орунду ээлейт дегенибиз объективдүүрөөк болсо керек.

Ошентип, өз учурунда кызуу талашты жаратып, К.Артыкбаевдин позициясы туура деп бааланган учурдан кийин да ал мезгил талабына жараша 1973-жылы козгогон маселесин улантып жүрүп отурду. Манасчылардын айтуучу да, жаратуучу да өнөрүн К.Артыкбаев 1995-жылы жазган «Манас» эпосун кимдер жараткан?» деген макаласында ачып берүүгө аракетин жасаган.

К.Артыкбаев макаласында фольклор десе эле анын алкагында жаралган чыгармалардын авторлору болбойт деген пикир аң-сезимге сиңип калганын айтуу менен фольклорду изилдөөдөгү теориялык тыянактар европалык фольклор таануу илиминен улам келип киргенин эскертет. Ушуга байланыштуу адабиятчы төмөндөгүдөй бир объективдүү ойду ортого салат: «... Европа элдериндеги фольклордук чыгармалардын **классикалык жазма адабияттары менен кошо жанаша пайда болуп жашап келгендигин үнүтпайлы**(алдын сызган - биз). Ал эми Азия континентиндеги жазма адабиятынын үзгүлтүксүз традициясы жок элдердин турмуш шартында пайда болгон фольклордук чыгармалардын өзгөчөлүктөрү эске алынганбы? – деген суроо өзүнө-өзү туулат. Медициналык илимде оорулууларга сунуш кылынуучу дарылар жана алардын чен өлчөмдөрү (дозалары) бүт бойдон европалык организмди изилдөөнүн негизинде иштелип чыккан. Кээде андай рецепттер жана алардын дозалары азиялык организмге туура келбей калаарын медициналык тажрыйбалар көрсөтүүдө, ошо сыяктуу европалык фольклордук материалдарды иликтөөнүн негизинде келип чыккан теориялык тыянактар кээде Азиядагы көчмөн элдердин фольклордук материалдарынын өзгөчөлүктөрүнө анча шайкеш келбей калган учурлар да кездешүүдө.

Бирок, ага карабастан азиялык фольклористикада өз элинин фольклордук чыгармаларынын өзгөчөлүктөрүн эске албай, тиги европалык фольклористиканын берген теориялык түшүнүктөрүн жөнөкөй эле кайталай берген учурлар дагы да басма сөздөн орун алууда»¹. Ушундай көз караштын негизинде эпосту «айтуучулар» деген механикалык түрдө колдонулуп келген түшүнүк кыргыз фольклоруна туура келбей жатат дейт. Чынында К.Артыкбаевдин аргументтүү айтылган оюна кошулбай коюуга болбойт. Канча миңдеген сап ырдан турган эпосту айткан манасчыларды «айтуучу» деп мүнөздөгөнүбүз бир беткей көрүнүш. Андыктан элдик үлгүдөн алынган чыгармага «жан»

¹ Артыкбаев К.Манас эпосун кимдер жараткан? – Китепте: Манас улуу Рух. –Б., 1995. 6 - бет

киргизип, жеке кошумчаларды кошкон манасчыларга «жаратуучу» деген туура мүнөздөмөнү чыгармачылыгына ыйгаруу илимий негизге да туура келет. Мындай жаратуучулук эпостун бардык айтуучуларына мүнөздүү эмес. Ошонун ичинен өзүнүн индивидуалдуу табылгаларын кошуп, эпостун көркөмдүүлүгүн арттырып, өздүк варианттары жашап келген Сагымбай, Саякбай өңдүү улуу манасчыларга гана ыйгарылмакчы.

Мындай өзгөчөлүктү жазма адабияты менен фольклору бирдей өнүккөн элдерден кездештирүүгө мүмкүн эмес. Анткени жазма адабияты күчтүү өнүккөн элдерде оозеки адабият өтө жай өнүгүү жолуна түшөт. Кимдин варианты күчтүү жаралып жазылып калды, ошол вариант коомчулукка тез тарайт жана өзүнүн өмүрүн улантат. Ал эми бизде болсо жаттоого даяр текст жок, ошондуктан традициялуу сюжетин, андагы образдарды эске сактап калуу менен өзүнүн дараметине жараша индивидуалдуу кошумчаларын кошуу менен өздүк вариантын жаратат. Мындай көрүнүш жазма адабияты кеч өнүккөн, төкмө ырчы-манасчылардын уюткулуу бай ордосу болгон элдерде, анын ичинен кыргыздарда гана болгон.

Манасчылар эпосту айтууда айрыкча индивидуалдуулукка өзгөчө басымды коюу анык. Бирок кай бир изилдөөчүлөрдүн бир беткей көз карашынан улам алардын традицияга басым жасалган жагы гана көрүнүп келген. Демек, Европа теориясындагы «народный сказитель» деген мүнөздөмөсүнө баш ийип келгендейбиз. Ал эми К.Артыкбаев мындай пикир менен таптакыр келише албайт. «Айтуучу» дегенди кыргыз эпосторун айтуучуларын эң жөнөкөй жагын гана баалаганга барабар деп эсептейт да: «... эпостун жаралышында традициялуулук эмес, жеке индивидуалдуу чыгармачылык аракет басымдуу негизги орунду ээлейт. Ошон үчүн «Манас» эпосунун Сагымбай Орозбаков жараткан варианты, Саякбай Каралаев жараткан варианты өңдөнгөн жеке варианттар пайда болуп отурат»¹ – дейт.

Биз дагы К.Артыкбаевдин далилдүү мындай пикирине кошулуу менен, Саякбай менен Сагымбай, Калык, Тоголок Молдо, Токтогул, Алымкулдар тарабынан жаралган эпос, дастандарды бүгүнкү профессионалдык жактан өнүккөн жазма акындар жашаган заманда кайсы таланттуу адам жаратып жатат деген суроо коймокчубуз. Эмне үчүн залкарлар жараткан рухий дөөлөттөрдү коллективге ыйгарып берүүбүз керек? Өз учурунда алар элдик традициялуу сюжет, образдарды пайдалануу менен индивидуалдуу кошумчаларын кошуп, бир эле учурда айтуучу да, жаратуучу да боло алышкан. Манастаануучулар Саякбай менен Сагымбайдын айткан варианттардын көлөмү, ички мазмунунан көп айырмачылыкты табышкан.

К.Артыкбаев ушул өзгөчөлүктөрдү байкагандыктан, эпостун жаңы өздүк вариантын жараткандарга «айтуучу-сказитель» деген орус изилдөөчүлөрүнүн термини менен бирге «автор-жаратуучу» деп туура калыс аныктаманы берүүнү талап кылган. Адабиятчынын 1973-жылдан бери айтып, жарыялап келген бул оюн филолог-тилчи А.Биялиев колдоого алып, туура, актуалдуу маселе көтөргөнүн белгилөө менен 1996-жылы «Улуу манасчы, феномен С.Орозбаков» деген китебинде К.Артыкбаевдин «Айтуучубу же жаратуучубу» аттуу макаласы аталган китептеги ой-толгоолордун жаралышына түрткү бергенин баса белгилеген (162-бет). Ошону менен бирге эпосту айтууда Сагымбайдын өнөрүндөгү өзгөчөлүк индивидуалдуулук болорун илимий негизде далилдеген.

Ал 1998-жылы «Улуу манасчы Сагымбайдын дили жана көркөм тили» деген макаласын жарыялап (КТР-Обо, 30-июль), анда жогорудагы оюн дагы тереңдетип, А.Биялиев К.Артыкбаев көтөргөн маселенин маанилүү экенин дагы бир жолу баалап келип, манасчыларда традициялуулукка караганда индивидуалдуулук күчтүү өнүгөрүн көрсөткөн. А.Биялиев Саякбай менен Сагымбайдын эпосту жаратуудагы талбаган эмгеги тууралуу мындай оюн айтат: «Оригинал менен тааныш эмес **башка элдерге ал эки манасчыны айтуучу деп тааныштырсак, өзүбүз өнөрлүү алп инсандарыбыздын**

¹Артыкбаев К. «Манас» эпосункимдержараткан? –Китепте: «Манас» - улуурух. –Б., 1995. 9-бет

чыныгы талантын ачып көрсөтүүнүн ордуна өзүбүздү өзүбүз басмырлап, тарыхыбыз менен маданиятыбызды жакырланып жаткан жокпүзбү?» Сагымбай менен Саякбайдын варианттарында өздөрүнө таандык оригиналдуулук, окуяларды сүрөттөөдөгү жандуулук күчтүү чыкканын белгилейт. Өзгөчө Сагымбайдын кыргыз тилинин көркөм каражаттарын кеңири колдонуп, көркөмдүүлүгүн арттырып, анын вариантында эпостун бардык тарабынан күчтүү өнүккөнүн ачык айтуу менен К.Артыкбаевдин оюна кошулган.

А.Биялиевдин 2004-жылы жарыкка чыккан «Манас» эпосунун тили жана стили (Улуу манасчы Сагымбай феномендин дили жана көркөм стили)» деген көлөмдүү китебине кирген изилдөөлөр, андагы фактылар К.Артыкбаевдин 1973-жылы козгогон маселесинин бүгүнкү күндө да актуалдуулугун жоготпогонунан кабар берет. А.Биялиев Сагымбай айткан вариантты толугу менен изилдөөгө алып, алп манасчынын жаратуучулук чеберчилигине өзүнүн жогору баасын берген. Ошону менен бирге Сагымбайдын вариантынын оригиналдуулугуна, андагы каармандар манасчы тарабынан чеберчилик менен сүрөттөлүп, жаратуучулук өзгөчөлүк басымдуу ролун ойногонун изилдөөгө алат. Мындай далилдүү изилдөөлөрдөн кийин А.Биялиев «айтуучунун ар тараптан жетилген жана өркүндөтүлгөн акындык алп таланты коштогон төкмөлүк өнөрдүн эң жогорку чегине жетип, **дасыккан үлүү манасчы-жаратуучу деп атасак болот**» (227-бет) – деп тыянак чыгарат. Демек, ушул сыяктуу изилдөөлөр акыры жүрүп отуруп манасчылардын унутулган эң маанилүү жаратуучулук жагын аныктап, тактап колдонууга алып чыгаары белгилүү болуп калды.

Жалаң эле эпосторду айтпастан, аны жазып да келген фактылар кездешет. Тоголок Молдо «Жаңыл» поэмасын, «Манас» эпосунун кээ бир эпизоддорун билгенинче жазып калтырган. Кыргыз фольклорунда мындай тажрыйбалар, 1980-жылдардын аягындагы Кытай кыргыздары менен болгон байланыш эпосту жаратуучулар жөнүндөгү концепциянын маанисин андан ары тереңдетип, күчөттү. 1989-жылы Бишкекке келген кытайлык кыргыз манасчысы Жусуп Мамай менен Кыргыз мамлекеттик университетинин окутуучулары, студенттери жолугушкан кезинде Жусуп Мамайдан студенттер «Манастан» үзүндү айтып берүүсүн суранышкан. Ошондо Ж.Мамай «Манасты» жаш кезинде гана айтканын, азыр айтпай, жазарын эскерткен эле. Ушундан улам эпосту жазып, кагаз бетине түшүрүү менен аны жаратуучу манасчынын жаңы белгилери пайда болгон фактыны берет. Демек, эми адабиятта айтуучу-манасчы эмес, жазгыч-манасчы бар экени белгилүү болуу менен К.Артыкбаевдин айткан оюнун тууралыгы дагы бир жолу аныкталган.

Жусуп Мамай эпосту 80-жылдарга чейин айтып келген. Кандайдыр себептерден улам кийин айтпай калып, аны жазууга киришкен. «Манастын» сегиз урпагынан бери кабарлаган китептерди Кытайдагы «Шыңжан» эл басмасына берген. 2004-жылы июль айларында аталган басма тарабынан 112 басма табак, 1780 беттен турган Жусуп Мамайдын өздүк вариантындагы көлөмдүү уникалдуу китеп жарыкка чыккан.

Китептин кириш сөзүндө: «басмага манасчы Жусуп Мамай өзү тапшырып, кээ бир нерселерин өзү чечмелеп түшүндүрүп отурганга жетишкенин»¹ – белгилешип, нускада кандай болсо ошондой, эч түзөтүүсүз, оңдоосуз бергенин жазышкан.

Демек, манасчы Жусуп Мамай кыргыз адабияты үчүн ат көтөрө алгыс зор эмгек жасаганын белгилешибиз керек. Бирок китептин титулдук бетине ошончо көлөмдүү эмгекти жазган Ж.Мамайды бир беткей мүнөздөп, «айтуучу» деп көрсөткөн. Ал эми биз бул сөзгө кошулалы десек, китептен «жазып алган» деген бир дагы сөздү жолуктурбастан, бардык бөлүмдөрүндө «басмага даярдаган» деген гана жазууну окудук. Ж.Мамай «Манасты» айтып, жаздыруу иши бир мезгилде башталган. Бирок, эргүү менен айтып, образга кирген мезгилде жазып жаткан адам тез жазууга мүмкүнчүлүгү болбогондуктан, уламдан улам токтотуп, улам манасчынын оюн бөлгөндүктөн, анын үстүнө жазуунун уюштурулушунун начардыгынан Жусуп Мамайдан өзү жазып берүүсүн өтүнүшкөн.

¹ «Манас»–Шыңжан: «Эл басмасы», 2004, 7-ай, 2-бет

Ошондон кийин «Манастын» сегиз урпагынын тарыхын өз колу менен жазып берген. Ошондуктан, илимий принциптен алып караганда Ж.Мамайга «айтуучу» деген мүнөздөмө ыйгаруу жетишсиз. Аны «жазгыч манасчы» дегенибиз чындыкка жакын келгенсыйт. Жогорудагы китепке да «жазган Жусуп Мамай» деп берилгенде көп жагынан дал келмек.

Жусуп Мамайдын жазып берген бул көлөмдүү китеби көп жагынан К.Артыкбаевдин көздөгөн максатын колдоду. К.Артыкбаев бул тууралуу 2004-жылы жарыкка чыккан «XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы» аттуу көлөмдүү китебинде «Кытайлык кыргыздар адабияты жөнүндө кыскача маалымат» деген бөлүмдө мындай деп жазат: «Бир эскерте кете турган жагдай бар, – деп баштайт К.Артыкбаев, – Кытайдагы кыргыздардын адабиятчылары Жусуп Мамайдын жазып берген бардык эпосторун, дастандарын (баардыгы 30 китеп – Г.У.) мурдатан келаткан даяр тексттерди жаттап алып айтып берген адам катары мүнөздөшөт. ...Агасы Балбайдын жыйнаган, Жүзүбакун, Ибрайым айткан сегиз урпак «Манастын» ж.б. эпостордун, дастандардын сюжеттеринин, окуяларынын жалпылыктары менен айырмачылыктарын жана алардагы айрым бир тексттерди жаттап алып эстеп жүрүшү мүмкүн. Бирок 30 китептеги тексттерди бүт бойдон мурдагы калыбында жаттап, эстен чыгарбай айтып берген айтуучу деп мүнөздөй берүү эч качан чындыкка туура келбейт. Жусуп Мамай – баарыдан мурда – өзүнүн өздүк вариантын жаратуучу автор» (633-бет) – деп Жусуп Мамайдын жазуучу-манасчы экенин негиздеп, далилдеген. Ошону менен бирге кыргыз оозеки чыгармачылыгында эпосту айтуучу да, аны жаратуучу да, дагы жазгычы да болоорун кийинки урпактар үчүн айта жүрүү зарылдыгын эскерткен. Муну менен катар бул маселенин чечилишинде, кыргыздын улуттук сыймыгын, улуттук жүзүн көтөрө турган проблема жатканын баса көрсөтөт. Ал эми Ж.Мамай эпосту жазууда өзүнүн деңгээлине жараша индивидуалдуу кошумчалар менен бирге традициялуулукту пайдаланды, аны изилдөө иши али алдыда.

Бирок, бул маселенин ушундай чечилгенине карабастан дале болсо манастануучулар баягы канга сиңген «сказитель-айтуучу» деген орус термининен чыга албай, өздүк вариантын жараткан автор экенин атай албай келишет.

Чынында 500 миң саптан ашык ырды айтуу, бул чыгарманы жаратуучунун гана колунан келет. Ал эми аны үйрөнүп жаттоо акылга сыйбай турган иш эмеспи. Ошондуктан, Европанын, тактап айтканда орус элинин теориялык илимдери аркылуу адабият-маданиятыбызды өнүктүрүп келе жатканыбыз чындык дечи, бирок, ошол илимди туура эмес пайдалануудан улам, өзүбүздүн адабиятыбыздагы өнүгүүлөр көз жаздымда калып, зыян тартып келе жатканыбыз өкүндүрөт. Дегинкиси, Европа өлкөлөрүндө Саякбай, Сагымбай сыяктуу мейли «айтуучуларды» дүйнөлүк адабият практикасында жолуктурган бир фактыны көрө элекпиз.